

FRAGMENT D'UN UNIC ORDRE D'ENTERRAMENT DEL MONESTIR DE RIPOLL

(ACA, Fragments de manuscrits, núm. 401)

MIQUEL DELS SANTOS GROS PUJOL

Arxiu Episcopal de Vic

Resum

S'edita comentat un fragment d'un manuscrit litúrgic, un antic ordre d'enterrament del monestir de Ripoll, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de la segona meitat del segle XI, provinent d'un sacramentari o un ordinari.

Paraules clau

manuscrit litúrgic, Monestir de Ripoll, Arxiu de la Corona d'Aragó, llatí, segle XI.

Abstract

We present a commented edition of a fragment from a liturgical manuscript: a burial order from the Monastery of Ripoll from the second half of the 11th century. It was a part of a Sacramentary or an Ordinarium. This document is preserved in the Archive of the Crown of Aragon (ACA).

Keywords

liturgical manuscript, Monastery of Ripoll, Archive of the Crown of Aragon, Latin, 11th century.

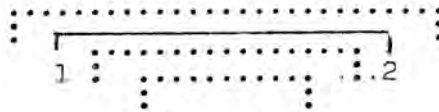
Entre els antics llibres manuscrits occidentals, els manuscrits litúrgics són els que ens han arribat en menys quantitat, i moltes vegades en pitjor estat de conservació tot i haver estat els més nombrosos. La raó de tot això és fàcil d'entendre. Eren llibres d'ús diari, principalment els de la celebració eucarística –sacramentaris, missals, leccionaris...–, cosa que els feia malbé aviat, i entre el segle IX i el XVI el seu contingut va rebre moltes revisions, com ara la reforma litúrgica carolíngia devers l'any 800, la reforma gregoriana del final del segle XI i la creació de la litúrgia papal moderna al llarg del segle XIII. Van ser pràcticament suprimits i abandonats en la segona meitat del segle XVI, quan els bisbats occidentals acceptaren els llibres romans impresos –breviari i missal– publicats per ordre del papa Pius V, en els anys 1568 i 1570 respectivament, en l'aplicació dels decrets del Concili de Trento.

Pel que fa al monestir de Santa Maria de Ripoll, a més d'això, cal afegir-hi la crema parcial de la seva biblioteca l'any 1835, en ocasió de suprimir-lo. De fet, però, en els inventaris antics de l'any 1649 i devers els anys 1750-1800,¹ els manuscrits litúrgics esmentats són força rars. Igualment succeeix en els catàlegs redactats pel P. Roc d'Olzinellas i Pròsper de Bofarull en els anys 1822-1835.² Serà també aquests mateixos anys quan l'esmentat Bofarull, en tenir-los depositats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en fer-los reenquadernar, separà de les tapes d'un d'aquests manuscrits, segons sembla ara impossible d'identificar, el bifoli objecte d'aquest estudi. Segurament això els salvà, i ara es troba en la col·lecció de fragments de manuscrits de l'esmentat arxiu, on porta el núm. 401.

DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA

El bifoli és escrit en pergamí força ben elaborat, senyal que és producte d'un escriptori de categoria, i de producció abundant. Els folis fan 30,5 cm × 22 cm, i conserven els marges primitius, excepte el marge superior, retallat, segons sembla gairebé uns 2 cm. És el segon bifoli del quadern, comptant des de l'exterior.

El quadern ha de ser reconstruït així:

Els bifolis estaven encarats així: < > < > | < > < >. El ratllat és fet a punta seca sobre la cara de la carn.

La lletra és la minúscula carolina de la segona meitat del segle XI. És distribuïda en una sola columna de 21 línies que ocupen 23 cm × 17 cm. L'altura de la lletra de les rúbriques i dels textos eucològics és de 0,5 cm, i la de les peces de cant és de 0,3 cm. Aquestes últimes no porten notació musicada ni el copista deixà espai per copiar-la posteriorment. La tinta és de color marró fosc tirant a negre. Les rúbriques són en un vermell força oxidat per la humitat.

¹ MARTÍNEZ, G. "Dos catálogos inéditos de la Biblioteca del Monasterio de Ripoll", *Hispania Sacra*, 22 (1969), pàg. 333-423.

² Vic, Arx. Episc., Mensa 2058: "Notas sobre los códices" i VALLS I TAVERNER, F. "Codices manuscritos de Ripoll", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 52 (1931), 5-15 i 139-175.

Les caplletres més importants, totes posades als marges esquerre, fora de la columna del text, són, alternant, en negre i en un vermell també força oxidat. Les caplletres secundàries són en negre resseguides de vermell.

DATAÇIÓ I ESCRIPTORI

No hi ha cap dubte que som davant d'un manuscrit procedent de l'escriptori ripollès. La seva lletra força gran i arrodonida i la procedència del fragment ho avalen. Sobre la seva datació ja n'hem parlat en un altre estudi, en què l'hem comparat amb altres cinc manuscrits ripollesos. Això ens portà a datar-lo en els anys 1060-1070.³

NORMES D'EDICIÓ

Dels textos ja coneguts per altres edicions, només publiquem els inicis, amb les corresponents indicacions bibliogràfiques on han estat publicats íntegrament. En canvi, de les rúbriques publiquem el text íntegre. Els mots que manquen a causa del caràcter llacunar del seu text són posats entre claudàtors [], mentre que els afegitons fets per fer-lo més intel·ligible van entre parèntesis angulars < >. Les sigles emprades són aquestes:

- CAO HESBERT, R.J.: *Corpus antiphonarium officii*, Roma 1963 i s.
 PRod ROMÀ BARRIGA, J.: *El Sacramentari, Ritual i Pontifical de Roda. Cod. 16 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida*, Barcelona 1975. Citem les pàgines de l'edició.
 PVic GROS, M.S.: "El Pontifical de Vic (Vic, Arx. Cap., ms. 104 (CV)", *MisceHànica Litúrgica Catalana* 12 (2004), 101-238.
 SRip OLIVAR, A.: *Sacramentarium Rivipullense*, Madrid-Barcelona 1964.
 SVic OLIVAR, A.: *El Sacramentario de Vich*, Madrid-Barcelona 1953.

³ GROS, M.S.: "El Pontifical Romà de Vic –Vic, Arx. Cap., ms. 103 (XCIII)–", *MisceHànica Litúrgica Catalana* 15 (2007) 193.

<INCIPIT ORDO ANFIRMI AD FINEM DEDUCTI>⁴

.....

ORATIO

1. Libera domine animam servi tui ex omnibus periculis et de laqueis penarum... Libera domine ani] / f. l/ mam servi tui sicut liberasti Moyses de manu pharaonis... (Pvic 701; SVic 1501; SRip 1824).

2. *Deinde subsequitur* <RS.> Subvenite sancti dei, *cum ceteris responsoriis et antiphonis*. (CAO 7716; PRod 660; Pvic 698; SVic 1499; SRip 1830).

3. *Si autem quidam supervixerit, canatur alii psalmi vel agatur laetania usquequo anima corpore terrene corruptionis /f. 1v/ absolvatur. In cuius egressu dacantur haec antiphonas*: Chorus angelorum. (PRod 660-661; SVic 1499). <A.> Suscipiat te Christus. PS. In exitu Israhel. (CAO 5092; Ps 113; SVic 1499) *Et ceteri huiusmodi*.

4. *Hoc ordine plenissime expleto, orent omes pro ipso*: Pater noster. (Prod. 661; SVic 1499).

CAPITULA.

Requiem aeternam <dona...>. Et lux perpetus <luceat...>.

In memoria aeterna <erit...>.

Ab auditione <mala>.

Ne tradas bestiis animam <confitentem...>.

Non intres in iudicio <cum servo...>.

Quia non iustificabitur <homo...>.

Anima eius in bonis demoretur. Et semper <...>.

A porta inferi. Erue domine <animam...>. (PRod 661; Pvic 702; SVic 1499; SRip 1831)

5. ORACIO

Partem beatae resurrectionis optineat vitamque aeternam habere mereatur in caelis... (PRod 661; Pvic 703; SVic 1529; SRip 1825).

6. ALIA

Tibi domine commendamus animam famuli tui ille ut defunctus seculo tibi vivat... (PRod 661; Pvic 704; SVic 1530; SRip 1846).

⁴ En el marge inferior del foli 1 porta copiat, en lletra de mitjan segle XIII, un breu de despeses del monestir.

7. ITEM ALIA

Misericordiam tuam domine sancte pater omnipotens aeternae deus pietatis tuae affectu... inter sanctos electos tuos in sinibus [Abraham Ysaac et Iacob... (PRod 662; PVic 705; SVic 1531; SRip 1827) / f.2/.

8. *Tunc cum antiphonis et psalmis deportetur ad tumulum, canentibus haec* (PRod 674; SVic 1555; SRip 1835).

A. In paradiso. PS. Ad te domine levavi. (CAO 3266, Ps 122, PRod 674; PVic 726, SVic 1556; SRip 1835).

9. *Postquam pervenerint ad sepulcrum, orent omnes unanimiter pro ipsius anima: Peter noster.* (PRod 674; SVic 1556; SRip 1831).

CAPITULA. *Ut Supra.* (Cf. n. 4).

10. *Sequitur* ORATIO

Obsecramus misericordiam tuam aeternae omnipotens deus qui hominem ad imaginem tuam... (PVic 726; SVic 1557; SRip 1836).

11. A. Ingredere in locum tabernaculi admirabilis usque ad domum dei. PS. Quemadmodum. (CAO 3335; Ps 41; PRod 675; PVic 727; SVic 1558, SRip 1837).

12. *Sequitur* ORATIO

Deus apud quem mortuorum spiritus vivunt et in quo electorum animae deposito carnis honore.../ f. 2v/... (PVic 727; SVic 1559).

13. A. Haec requires mea in seculum seculi hic habitabo quoniam elegi eam. <PS.> Memento domine David. (CAO 3012; Ps 131; PRod 677; PVic 728; SVic 1560; SRip 1838).

14. ORATIO

Deus vita viventium spes morientium, salus omnium in te sperantium, praesta propitius ut anima famuli tui *ille*... (PVic 728; SVic 1561).

15. A. De terra formasti eum et carne induisti eum redemptor meus domine... PS. Domine probasti me. (CAO 2123, Ps 138; PRod 678; PVic 729; SVic 1562).

16. AD BENEDICENDUM SEPULCHRUM

Deus qui fundasti terram formasti caelos qui omnia sideribus statuta fixisti... membra iusisti re [suscitare respice...] (PRod 680; PVic 729; SVic 1564; SRip 1839).

COMENTARI

No és gaire el que el bifoli ha conservat de l'ordre ripollès d'enterrament, però és suficient per poder comparar-lo amb quatre textos paral·lels d'esglésies catalanonarboneses, en concret amb els dels pontificals de Roda d'Isàvena i de la catedral de Vic, així com els dels sacramentaris de Vic i de Ripoll. Les referències amb aquests quatre textos ja queden indicades després de cada rúbrica, antífona i oració que anteriorment hem publicat.

Per aquests quatre testimonis sabem que a l'ordre li manca el títol, però l'hi hem restituit, tret del pontifical de Roda 658 i del de Vic 691, perquè, com després direm, tots tres –fragment i pontificals– depenen d'un arquetipus comú. El seu text s'iniciava amb el rès del set salms penitencials, d'una extensa lletania i del responsori *Subvenite sancti dei*, seguits d'algunes oracions, entre les quals figura la *Libera domin anima servi tui*. És precisament amb aquesta extensa oració i el rès del responsori *Subvenite sancti dei* que comença el primer foli conservat de l'ordre ripollès (núm. 1-2).

Després segueix l'extensa rúbrica, en què es recorda que si l'agonia del malalt s'allarga, cal resar altres salms, i que en el mateix moment de la mort s'han de resar les antífonas *Chorus angelorum* i *Suscipiat te Christus* (núm. 3), que trobarem amb el mateix text en el pontifical de Roda 661 i en el sacramentari de Vic 1499, mentre que al pontifical de Vic 702 presenta una versió diferent de la mateixa rúbrica. Després es resa una extensa *Capitula* (núm. 4) que figura en tots els quatre ordres amb què comparem el contingut dels fragments, i tres oracions (núm. 5-7) que es troben en aquest mateix ordre en els dos pontificals; i en aquest punt s'aparta dels altres testimonis, perquè només té la primera i la tercera en aquest mateix lloc, mentre que la segona és col·locada al final de l'ordre, després de les vespres de difunts. Amb la tercera oració s'acaba el contingut del foli.

En els dos bifolis interiors del quadern que manquen, com en els pontificals de Roda i de Vic, desvien a seguir altres oracions pel

bé espiritual de l'ànima del difunt, el ritu de rentar el seu cadàver i d'amortallar-lo, mentre els clergues canten diferents salms. Després, el fèretre és traslladat a l'església amb altres cants i el rís de l'oració *Nemo domine mortalium*, que sembla ser d'origen hispànic, perquè també es troba en el *Liber Ordinum* episcopal núm. 221.⁵ Després, ja a l'església monàstica o secular, segons la condició del difunt, se celebra la missa exequial. Potser també contenien els textos d'aquesta missa com es troben en el pontifical de Roda 670-672.

En el segon foli del fragment ja s'inicia el trasllat del fèretre al cementiri amb el cant de quatre antífones –*In paradiso, Ingredere in locum, Haec requies mea*, i *De terra formasti eum*, núm. 8, 11, 13 i 15, respectivament, de la present edició–, amb tres oracions intercalades, núm. 10, 12 i 14. Aquí l'ordre ripollès segueix molt fidelment el ritu tal com es troba en el pontifical de Vic núm. 726-729. En el pontifical de Roda 674-678, trobem les mateixes rúbriques i les mateixes antífones, però amb tres oracions diferents.

La part conservada del ritu en aquest últim foli acaba amb la benedicció del sepulcre, que és la mateixa dels dos pontificals amb què el comparem.

Som, doncs, davant d'un mateix ordre d'enterrament. Curiosament, la versió ripollesa concorda perfectament amb les rúbriques del pontifical de Roda, mentre que en la selecció de les oracions concorda amb el pontifical de Vic. En canvi, en els cants tots tres utilitzen les mateixes peces i en el mateix ordre. Això té la seva explicació. Als copistes els era més fàcil canviar les rúbriques i les oracions que els cants, perquè els cantors els sabien de memòria i el seu canvi podia crear problemes.

Queda, però, encara saber a quina tradició litúrgica de l'antiga Narbonesa pertanyen els tres ordres. Malgrat que l'estudi de totes els ordres d'aquesta extensa zona encara no s'ha fet, d'entrada, cal suposar que aquesta tradició és la de la mateixa catedral de Sant Just i Sant Pastor de Narbona, en els segles IX-XI seu arquebisbal de les seus episcopals de Roda d'Isàvena i de Vic. Ho diem perquè en els pontificals de les dues seus trobem els mateixos ordres del baptisme i de la consagració d'esglésies,⁶ que certament són

⁵ JANINI, J.: *Liber Ordinum Episcopalis* (Cod. Silos, Arx. Monástico, 4), Silos 1991, pàg. 134. És l'oració PVic 718.

⁶ GROS, M.S.: "El antiguo ordo bautismal catalano-narbonense", *Hispania Sacra* 28 (1975) 37-101, i "El ordo romano-hispánico Narbona para la consagración de Iglesias", *Hispania Sacra* 19 (1966), 321-401.

narbonesos. Seria, doncs, una altra dels ordres creats a la mateixa catedral de Narbona després que les pressions polítiques obliguessin l'arquebisbe Nebridi, cap a l'any 800, a substituir a totes les esglésies de la Narbonesa l'antiga litúrgia hispana pels ritus romanofrancis implantats a tot l'imperi carolingi per Carlemany i el seu fill Lluís el Piadós.⁷

Alguns dels textos eucològics de l'ordre ja es troben en el suplement d'Aniana afegit a l'antic sacramentari gregorià,⁸ però la majoria han de procedir de l'antiga litúrgia hispana en ús a la Narbonesa, cosa, però, difícil d'assegurar perquè no s'ha conservat cap *Liber Ordinum* pròpiament narbonès.

Per acabar, queda encara la qüestió de si el fragment procedeix d'un sacramentari o ja d'un ordinari independent del sacramentari. Els ordinaris es formaren quan tots els *ordines*, col·locats al final dels sacramentaris, foren copiats independentment. En el sacramentari II de la Gellona devers els anys 1000-1025, ja es troben ubicats al final de la part primitiva del manuscrit, però sense cap senyal clar de separació entre els textos eucarístics i els propis dels ritus sacramentals.⁹ En el sacramentari de Ripoll succeeix igualment, però amb la clara distinció entre els uns i els altres perquè al final de les misses té el títol *Explicit Liber Sacramentorum*.¹⁰ El fragment ripollès no ens permet de saber si el bifoli formava part del final d'un sacramentari o bé d'un ordinari ja totalment independent. El seu gran format, però, fa pensar més que formava part d'un sacramentari, perquè els ordinaris, almenys els fins ara coneguts, sempre acostumen ser de dimensions més reduïdes.

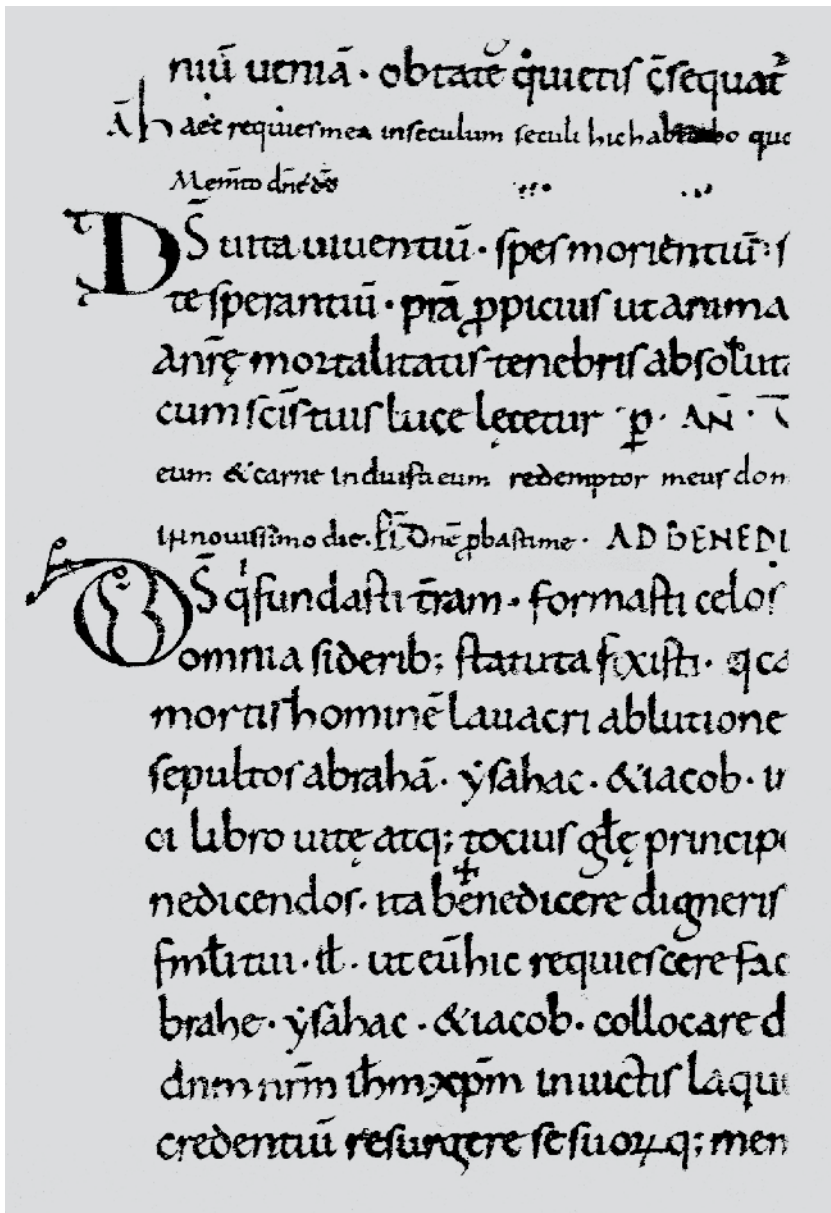
Una altra cosa interessant és observar que l'ordinari de l'esmentat sacramentari de Ripoll presenta un ordre força diferent dels testimoniats pels pontificals de Roda i de Vic i el fragment ripollès, malgrat ser format gairebé pels mateixos cants i oracions. Això ens testimonia la diversitat d'ordres litúrgiques que, de vegades, al segle XI, podien coexistir en un mateix monestir.

⁷ GROS, M.S.: "La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide de ritus liturgiques", *Liturgie de l'Eglise particulière et liturgie de l'Eglise universale*, Roma 1975, pàg. 127-154.

⁸ DESHUSSES, J.: *Le Sacramentaire Grégorien*, Fribourg Suisse 1971, núm. 1019a-núm. 805. Són les oracions "Tibi domine commendamus" (núm. 6), "Obsecramus misericordiam tuam" (núm. 10), i "Deus apud quem mortuorum" (núm. 14), que en el suplement d'Aniana porten els números 1415, 1409 i 1410, respectivament.

⁹ GROS, M.S.: "El Sacramentari II de Gellona (Montpeller, Bib. Mun., ms. 18)", *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 20 (2012) 53-231, Els *ordines* es troben a les pàgines 167-172, peces núm. 1320-1404 de l'edició.

¹⁰ OLIVAR, A.: *Sacramentarium...*, pàg. 237.

ACA, Fragments de manuscrit n. 401, fol. 2v.

[Recepció de l'article: 29-1-2013]

[Acceptació de l'article: 14-3-2013]

